

TĂRÂMUL INCUNABULELOR

Constantin ITTU¹

THE REALM OF INCUNABULA

ABSTRACT

The aim of this paper is to present a short history of the first printed books – generally known as „incunabula” (sg. „incunabulum”), a name which in Latin means „cradle” –, as well as their peculiar characteristics. At an early stage, a printed book kept many characteristics of a manuscript: without a front page, and with the text starting from the first row of its first page. Later on, one can notice another display either of the text and of the type of letter, a framework in which the book is more attractive for the reader. Without a title page, like a modern book, an incunabulum has instead an colophon that includes most of the required informations such as: author, title, printer or editor, date of printing etc. This paper includes also a short glossary of the Latin terms used in the fifteenth century, in other words, during the incunabula era.

Keywords: incunabulum, history of printed books, Gutenberg, glossary of Latin terms, Spiegel, Spieglermachers.

Odată cu apariția primelor incunabule ne plasăm la debutul istoriei tiparului – cu alte cuvinte, aproximativ la mijlocul secolului al XV-lea al istoriei Europei –, tocmai datorită faptului că incunabulele sunt primele tipărituri. Altfel exprimat, ne aflăm în faza de „leagăn” a tiparului, adică de la apariția acestuia, după toate probabilitățile în jurul lui 1439, până în jurul anului 1500. Termenul vine din limba latină, de la *incunabula*, având sensul de „leagăn”, „scutece”, „punct de plecare”. Spațiul temporal amintit aici corespunde unei evoluții tipologice a cărții, de la manuscris la tipăritură, căpătând o înfățișare foarte asemănătoare cărții de azi, prin introducerea foi de titlu ori a ornamentelor tipografice².

Caracteristica de bază a incunabulelor este identificarea lor anatomică și arhitecturală cu manuscrisele. Astfel, lipsindu-le foaia de titlu, textul se deschide cu un *incipit* și se încheie cu un *explicit*, formule proprii manuscriselor. Cele mai vechi incunabule reproduc prescurtările, ligaturile și ornamentele din manuscrise, literele fiind inegale ca grosime și imperfect conturate. În plus, oglinda paginii păstra suprafețe albe pentru a fi completate de mână cu inițiale, titluri și decoruri. Titlurile urmau a fi caligrafiate pe baza *registrului* – un fel de „cuprins” –, o enumerare a cuvintelor cu care începea prima foaie, plasată de tipograf la sfârșitul lucrării. Sunt incunabule care au ajuns până la noi și care s-au păstrat cu locuri goale pe pagini deoarece posesorii nu le-au mai dat rubricatorilor pentru a le completa. Filele sunt confecționate

¹ Cercetător științific II, doctor în istorie, Sibiu; e-mail: constantinittu@yahoo.co.uk.

² Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții*, București, Editura Enciclopedică, 1992, p. 197.

dintr-un suport inegal ca grosime, semn că pentru aceeași carte au fost folosite calități diferite de hârtie. Unele exemplare au pe marginea foilor înțepături provenite de la știfturile care fixau coala pentru tipărire. În sfârșit, multe incunabule se puneau în vânzare sub formă de coli, cumpărătorul urmând să le lege după propriul său gust³. În afara incunabulelor tipografice, compuse cu caractere mobile, mai sunt de menționat și incunabule tabelare sau xilografice, imprimate cu clișee gravate în lemn.

Nu credem că mai este un secret pentru nimeni că inventatorul tiparului este considerat Johann Gutenberg. Viața sa, atât cât reiese din sumarele mărturii biografice, este misterioasă, contradictorie, rămasă nedescrifrată integral, cu toată stăruința îndelungată a cercetătorilor. Se știe că s-a născut în orașul german Mainz, dar nu se știe cu certitudine data, specialiștii în domeniu avansând un timp între anii 1394 și 1399. Are parte de un exil voluntar la Strassburg (Strasbourg), dar pentru istoria tiparului important este anul 1439, căci Gutenberg organizase cu un an în urmă, în asociație cu trei artizani strasburghezi – Andreas Dritzehn, Andreas Heilmann și Hans Riffe –, o întreprindere enigmatică pentru producerea de „oglinzi” („Spiegel”) spre a fi vândute cu ocazia unui mare pelerinaj la Aachen. Dacă pentru contemporani Gutenberg și asociații săi erau „fabricanți de oglinzi” („Spieglermachers”), ei nu erau și pentru specialiștii în bibliologie și biblioteconomie ai secolelor următoare⁴.

În plus, se cuvine să precizăm că, în istoria cărții, a fost o adevărată dispută între adepții anului 1480, ca punct final al incunabulelor, an care corespunde unei diferențieri precise ale tipurilor de literă, dublată de o unificare a fiecărui caracter în parte, respectiv între cei care extind termenul-limită până la începutul secolului al XVI-lea, când perfecționările artei tiparului au avut drept consecință atât o mărire a tirajelor, cât și o ieftinire a cărților⁵. Se admite, în domeniu, că între 1500 și 1520-1525 se poate vorbi despre *post-incunabule*, datorită unor caracteristici de punere în pagină comune cu cele ale incunabulelor. În schimb, după anul 1525, cartea tipărită cuprinde caracteristici noi, caracteristici care o separă de modelul medieval. Acum apare punctuația, iar așezarea în pagină devine mai aerată, permițând o lecturare relativ facilă a textului. În primii ani ai secolului al XVI-lea se păstrează *colofonul*, cu statut de însemnare finală a cărții, care conține titlul lucrării, autorul, traducătorul ș.a.m.d., aici informațiile suplimentare regăsindu-se într-un *cum indice* sau *cum commentariis* ori *cum scholia*, în timp ce numele localității, al tipografului, respectiv anul de apariție sunt puse în partea inferioară⁶.

Un document din chiar anul 1480 a devenit o sursă importantă privind comerțul cu cartea-icunabul, deoarece aflăm că tipograful și librarul din Padova, Antonio Moretto – din Brescia, de felul său –, și-a propus să vândă peste nouă sute de incunabule. Pentru aceasta el a întocmit o listă de opt pagini, cunoscută drept *Quaderneto*, în care a trecut titlurile puse în vânzare, numărul de exemplare din acele titluri, precum și prețurile lor. Informațiile respective permit o incursiune nu doar în universul

³ *Ibidem*, p. 197-198.

⁴ Constantin Ittu, *Vademecum bibliologic*, Sibiu-Alba Iulia, Editura Altip, 2008, p. 37-38.

⁵ V. Olteanu, *op. cit.*, p. 197.

⁶ Sorin Crișan, *Arta, fizionomia și circulația cărții în Transilvania secolelor XV-XVI cu o scurtă introducere la tiparul european*, Cluj-Napoca, Editura Avalon, 2014, *passim*.

comerțului cu cartea, ci oferă amănunte privind valoarea de piață a tipăriturilor la sfârșitul secolului al XV-lea⁷. În ce-l privește pe Antonio Moretto (sau Moreto), acesta a editat sau tipărit peste cincizeci de opere, între 1472 și 1513 – cu alte cuvinte, incunabule și post-incunabule –, în majoritate autori clasici; în plus, el a devenit și proprietarul unor mori de hârtie, alimentând astfel cu materie primă tipografiile venețiene⁸.

Cu riscul de a trece dincolo de limita admisă pentru incunabule, se cuvine totuși menționat anul 1501, care a devenit unul de reper în istoria cărții, deoarece Aldus Manutius – Aldo Tebaldo Manutio il Vecchio (1440-1515) – inaugurează acum seria de clasici în format mic – *de buzunar*, cum am zice azi –, pentru a înlesni răspândirea cărților, după ce, anterior, le editase în format mare, mai precis *in folio* și *in quarto*. Noul format gândit de Manutius, mult mai practic, cerea caractere de literă condensate spre a putea cuprinde cât mai mult text pe pagină. Noul caracter de literă – creație a lui Francesco Griffo da Bologna (1450-1518) –, care va purta numele de [literă] *cursivă*, se va răspândi cu repeziciune în lumea tipografilor și a editorilor de carte. Cu toate că Senatul venețian i-a acordat lui Aldus Manutius exclusivitatea folosirii *cursivei* – de acum, cunoscută și ca *aldină* –, aceasta a început să fie în uz și în alte tipografii, însă, din dorința de a nu fi suspectați că încalcă interdicția venețiană, tipografiile respectivi au numit-o *italică*⁹. Se cuvine adăugat faptul că Francesco Griffo da Bologna a colaborat cu Manutius din jurul anului 1494 până în 1502, iar cu alți tipografi venețieni mai devreme, din 1475, când este menționat într-un document ca „Franciscus de Bononia Quondam Caesaris”¹⁰.

Revenind la arcul cronologic de interes pentru acest excurs, strict cel al existenței incunabulelor, s-ar cuveni o prezentare, fie ea chiar succintă, a elementelor componente. Mai întâi trebuie menționat faptul că bucata rectangulară de pergament sau de hârtie, așa cum iese din atelier, se numește *coală* în limbaj biblioteconomic. Îndoită la mijloc, spre a forma două foi, coala respectivă va purta numele de *bifoliu*. Apoi, ansamblul de bifolii puse unele în altele și unite – sau pregătite spre a fi unite – printr-o singură trecere a firului de cusut, este definit ca fiind un *caiet* sau *fascicul*. Există, desigur, și o tipologie a caietelor, în funcție de numărul de bifolii care le compun, începând de la un singur bifoliu – adică un *bifoliu independent*, având două file sau patru pagini –, *binion*, caiet compus din două bifolii, aceasta însemnând patru file sau opt pagini, *ternion*, din trei bifolii, cu șase file sau douăsprezece pagini, *quaternion*, din patru bifolii, cu opt file sau șaisprezece pagini, *quinion*, din cinci bifolii, cu zece file sau douăzeci de pagini, *senion/sexternion*, adică șase bifolii conținând douăsprezece file sau douăzeci și patru de pagini, *septenion*, aici fiind vorba despre șapte bifolii, adică patrusprezece file sau douăzeci și opt de pagini, *octonion*, opt bifolii, cu șaisprezece file sau treizeci și două de pagini, ba chiar de la o singură filă, dacă este cusută separat. La toate acestea mai pot fi menționate *caietul incomplet*, compus din

⁷ Ester Camilla Peric, *Il commercio degli incunaboli a Padova nel 1480: il Quaderneto di Antonio Moretto*, în „Studi di Storia”, nr. 13, 2020, p. 540-576 (la p. 541-542).

⁸ *Ibidem*, p. 544.

⁹ *Ibidem*, p. 19-20.

¹⁰ Marco Santoro (coord.), *Dizionario degli editori, tipografi, librari itineranti in Italia tra Quattrocento e Seicento*, vol. II, Pisa-Roma, MMXIII, p. 529-532.

unul-două bifolii adăugat/e la un volum tipărit spre a-l completa până la numărul de pagini dorit, *caietul uniform*, format exclusiv din bifolii întregi, fără pagini adăugate ori eliminate, nu în ultimul rând *caietul mixt*, în acest caz fiind vorba despre o alternanță de bifolii din materiale diferite, de la pergament la hârtie etc. Descrierea tuturor acestor categorii se face în funcție de o *schemă de colaționare*, adică în funcție de o diagramă complexă folosită spre a descrie structura pe caiete, realizare a filologului și paleografului Bernhard Bischoff (1906-1991)¹¹, care, împreună cu predecesorii săi de la Catedra de Latină Medievală a Universității din München, a fondat, în 1988, instituția cunoscută ca Școala de paleografie din München¹². Chiar dacă „Liturghierul lui Macarie” aparține universului cărții românești vechi, nu cărții străine rare, el poate fi menționat în rândurile acestea ca exemplu, deoarece are 128 de file împărțite în 17 caiete, primul și ultimul de câte patru foi, restul celor 15 caiete a câte opt foi¹³.

Nu o singură dată am fost rugat de studenții mei să clarific problema signaturilor, care, la o primă lectură, îi deruta sau numai îi pune în gardă. Fără a căuta cu tot dinadinsul o definiție, se poate afirma că *signatura* este acea numerotare specială a caietelor sau a bifoliilor, care permite legarea lor ulterioară în ordinea corectă, cu mențiunea că aici avem două categorii, prima fiind *signatura după file*, iar a doua *signatura după bifolii*. Primul caz privește caietele formate din mai multe coli pliate separat, în care primul *recto* al fiecărei coli poartă o semnătură compusă dintr-o *literă* (pentru caiet), respectiv o *cifă* (pentru filă). Al doilea caz presupune un sistem de paginare în care fiecare *recto* din jumătatea anterioară a caietului poartă o semnătură compusă din dintr-o *literă* (pentru caiet) și o *cifă* (pentru bifoliu)¹⁴.

Fără să fie sau să devină o regulă, în secolul al XV-lea, secolul incunabilelor, un stoc de hârtie pentru tipar era destinat unei singure ediții. Pe de o parte, nu au fost puține cazurile în care s-a(u) mai cumpărat un stoc sau mai multe – nu neapărat de la aceeași moară de hârtie –, iar în parcurgerea foilor se constată că primul stoc se regăsește în prima parte a ediției, în vreme ce următoarele vin să completeze necesarul. Pe de altă parte se constată, în special la începuturile apariției incunabilelor, diferențe, chiar notabile, între exemplarele unei singure ediții, iar cataloagele serioase ale zilelor noastre chiar menționează aceste diferențe¹⁵.

Din dorința de a ilustra afirmațiile, am ales un singur titlu, cu două erori de tipar, mai precis am ales „Biblia Latina”, tipărită pe pergament în două volume, la Mainz, ediția Johann Furst&Peter Schoeffer, 14 august 1462. Prima dintre ele se în-

¹¹ Adrian Papahagi, Cristiana Papahagi, Adinel Ciprian Dincă, Andreea Mârza, *Vocabularul cărții manuscrise*, București, Editura Academiei Române, 2013, p. 91-95.

¹² Anna Dorofteea, *Visualizing Codicologically and Textually Complex Manuscripts*, în „Manuscript Studies”, vol. 4, issue 2, 2019, p. 334-360 (la p. 344).

¹³ P.P. Panaitescu, *Începutul tipografiei în Țările Române*, în vol. „Liturghierul lui Macarie”, studiu introductiv de P.P. Panaitescu și indice de Angela și Alexandru Duțu, București, Editura Academiei Române, 1961, p. XXXIII-LXIII (la p. LV).

¹⁴ A. Papahagi et alii, *op. cit.*, p. 99-100.

¹⁵ Paul Needham, *Copy-specifies in the Printing Shop*, în Bettina Wagner, Marcia Reed (eds.), „Early Printed Books as Material Object”. Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section, München, 19-21 August 2009, the Hague, De Gruyter Saur, 2010, p. 9-20 (la p. 10).

tâlnește în textul veterotestamentar, unde, la începutul coloanei din stânga, au fost omise câteva cuvinte la două versete din *Isaia* 58, 4-5, obligându-l astfel pe corector să le adauge în partea inferioară a paginii precedente. Astfel, din versetul 4 – „ecce ad lites et contentiones ieiunatis et percutitis pugno impie nolite ieiunare sicut usque ad hanc diem ut audiat in excelso clamor vester”¹⁶ –, n-au fost tipărite cuvintele „clamor vester”, iar din versetul 5 – „numquid tale est ieiunium quod elegi per diem adfligere hominem animam suam numquid contorquere quasi circulum caput suum et saccum et cinerem sternere numquid istud vocabis ieiunium et diem acceptabilem Domino”¹⁷ –, au fost omise „Numquid tale est ieiunium quod elegi”¹⁸. A doua eroare tipografică se întâlnește în textul neotestamentar, în sensul că nu s-a lăsat spațiu pentru începutul capitolului 22 din *Matei*, motiv pentru care, pe de o parte, precedentul capitol are o lungime dublă, iar pe de altă parte capitolul 23 este notat ca fiind 22, numerotarea greșită mergând așa până la sfârșitul evangheliei respective¹⁹.

Revenind la o idee menționată mai sus, anume că incunabulele au împrumutat destul de mult de la manuscrise, se cuvine adăugat faptul că textul începea de-a dreptul de la prima pagină și se încheia cu o scurtă indicație a titlului, fără a se menționa numele tipografului. William Caxton, primul tipograf din Anglia, schițează în cuvinte meșteșugite șocul invenției gutenbergiene – omagiindu-l pe inventator –, și aceasta în prefața uneia din cărțile sale, apărută la 1475: „Pana mea s-a uzat de atâtea transcrieri, mâna mi-a obosit și tremură, ochii mi-s extenuați, tot uitându-mă la hârtia albă. Puterea mea de concentrare nu mai e aceeași, gustul de a munci nu mai e atât de proaspăt și de viu ca înainte, ele slăbesc continuu, căci bătrânețea se furișează tot mai mult și trupul mi se șubrezește. Iată de ce, cu un suprem efort și cu cheltuieli mari pentru punga mea, m-am familiarizat cu această muncă și am învățat-o pentru a tipări pomenita carte în chipul și în felul în care o vedeți aici. Nu e scrisă cu pană și cerneală, ca cele de până acum”²⁰.

*

În a doua parte a acestui material ne-am propus să oferim o selecție de termeni latini pentru cartea latină tipărită, o selecție, sperăm, utilă celor interesați:

aedes: officină, imprimerie, tipografie (în *aedibus* Aldi et Andreae soceri= [tipărit] în tipografia lui AldoAldus [Manuzio/Manutius] și a socrului său, Andrea [Torrresani]);

¹⁶ „Voi postiți ca să vă certați și să vă sfădiți și să bateți furioși cu pumnul; nu postiți cum se cuvine zilei aceleia, ca glasul vostru să se audă sus” („Biblia sau Sfânta Scriptură”, tipărită sub îndrumarea și purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1995).

¹⁷ „Este oare acesta un post care Îmi place, o zi în care omul își smerește sufletul său? Să-și plece capul ca o trestie, să se culce pe sac și în cenușă, oare acesta se cheamă post, zi plăcută Domnului?” (*Ibidem*).

¹⁸ <https://bridwell.omeka.net/exhibits/show/inventiondiscovery/mainz/latin1462>.

¹⁹ P. Needham, *op. cit.*, p. 13.

²⁰ C. Ittu, *op. cit.*, p. 39.

angulus: colț (ex officina Gulielmi Young, bibliopolae, no. 52 Secunda-Platea, *angulo* Castaneae-Plateae, M.DCC.XCIII=din officina lui Wilhelm cel Tânăr, librar, 52 Second Street, colț cu Castanea Street, 1793);

annus: an (apud Io. Heruagium, mense Martio *anno* 1537=din officina lui Johann Herwagen, în luna lui martie, anul 1537; *anno Domini* 1550=anul Domnului [uneori: anul de la Domnul] 1537);

apud: [de] la, în (*apud* Paulum Manutium=în officina lui Paulo Manuzio);

architypographia: officina principală, tipografia principală (ex *architypographia* Plantiniana=din tipografia principală Plantin);

bibliopola: librar (ex officina Gulielmi Young, *bibliopolae*, no. 52 Secunda-Platea, *angulo* Castaneae-Plateae, M.DCC.XCIII=din officina lui Wilhelm cel Tânăr, librar, 52 Second Street, colț cu Castanea Street, 1793);

castigator: corector (elaboratum est hoc Germaniae opus, typis Thomae Anshelmi *castigatore* q[ue] autore ipso=această lucrare a fost terminată în Germania, imprimată de Thomas Anshelmus și cu autorul însuși ca și corector);

castigatus: corectat (impressum est&*castigatum* in aedibus Ascensianis= tipărită și corectată în officina Ascensiana);

collegit/conlegit: adunat, compilat, deseori formula întâlnită fiind *collegit et edidit*, „compilat și editat”;

cura: [prin] grija; cel mai adesea cu sensul „editat de” (*cura* et sumptibus Societatis Literatae=prin grija și pe spesele Societății Literare);

emissio: ediție (tertia *emissio*=a treia ediție; secundam&*castigatiorem* *emissionem*=a doua și mult mai corecta ediție; în termeni actuali, exprimarea ar fi: „a doua ediție augmentată” sau „îmbogățită”);

emissum: publicat (expletum est hoc opusculum & ex officina *emissum* in Parisiorum academia=această mică lucrare a fost terminată și publicată în tipografia Academiei din Paris);

exarare, exarata, exaratum, exarantur: a tipări, tipărit (Gallica lingua & deinde Latina *exarata*=tipărit[ă] în franceză, iar apoi în latină; Evanghelia tipărită cu caractere siriace [în alfabetul siriace, cel caracteristic limbii siriace sau siriane vechi];

excudebat, excudebant, excudebatur, excudebantur, excusa, excusae, excusum: tipărit, a fost tipărit (*excudebat* atque venebat Timotheus Green MDCCLI=Timothy Green a tipărit și a pus în vânzare [cartea aceasta], în 1751; *excudebatur* Salmanticae in officina Andreae à Portonarijs=[această carte] a fost tipărită la Salamanca [Salamanca], în officina lui Andreas Portonariis; *excusum* Moguntiae=tipărit[ă] la Mainz; *excusae* Argentinae=tipărită la Strasbourg);

excusor: tipograf (apud Antonium Bladum Pontificis Maximi *excusorem*=în officina [tipografia] lui Antonius Bladus, tipograf papal);

filius: fiu (ex Officina Plantiniana, apud viduam&*filios* Ioannis Moreti=din officina Plantiniana [a lui Plantin], în librăria văduvei și fiilor lui Joannes Moretus; Sumptibus Matthaei Rieger et *filiorum*=pe cheltuiala lui Mattheus Rieger și a fiilor săi);

frater: frate (apud Balthasarem et Ioannem Moretos *fratres*=din officina fraților Balthasar și Joannes);

haeredes, heredes: moștenitori (typis Ioannis Saurii, impensis *heredum* Petri Fischeri, M.D.IC.=tipărit de Joannes Saur, pe cheltuiala moștenitorilor lui Peter Fischer, 1599);

impensa: pe cheltuiala (*impensis* Mathaei Carey=pe cheltuiala lui Matthew Carey);

impressum est: tipărit (*impressum est* hoc opusculum per Ion. Antonium& fratres de Sabio=această mică lucrare a fost tipărită de Giovanni Antonio da Sabbio și frații săi);

imprimebat: tipărit (*imprimebat* Johannes Steinman=Johannes Steinman a tipărit [această carte]);

impressor: tipograf (timidi committere praelo non *impressores* audebant=timizii tipografii nu au îndrăznit să trimită cartea la tipografie);

insigne: semn (apud Martinum Iuuenem, via S. Ioannis Laterranensis, ad *insigne* Serpentis=în oficina lui Martin Le Jeune, Rue Saint Jean de Latran, la semnul șarpelui; Apud Ioan. Bellerum, sub *insigni* Falconis=în oficina lui Jean Beller, sub semnul șoimului);

mensis: lună (apud Io. Heruagium, *mense* Martio anno 1537=în oficina lui Johann Herwagen, în luna martie, anul 1537);

officina: tipografie, atelier tipografic (ex *officina* Gulielmi Young, bibliopolae, no. 52 Secunda-Platea, angulo Castaneae-Plateae, M.DCC.XCIII=din tipografia/atelierul tipografic lui/al lui William Young, librar, 52 Second Street, la colț cu Castanea Street, 1793; In *officina* Sylvani Otmari=[tipărită] în tipografia lui Silvan Otmari);

per: datorită/grăție (typis Academicis, *per* Leopoldum Berger=[tipărit(ă)] cu litere/caractere de literă aparținând Academiei, grăție/datorită lui Leopold Berger);

platea: stradă (ex *officina* Gulielmi Young, bibliopolae, no. 52 Secunda-Platea, angulo Castaneae-Plateae, M.DCC.XCIII=din atelierul tipografic al lui William Young, librar, 52 Second Street, la colț cu Castanea Street, 1793);

prostat (venalis), prostant (venales): de vânzare (*prostat venalis* apud T. Payne et filium=de vânzare la T. Payne și fiul; *vaenales prostant* ex officina Henr. Knox=de vânzare la oficina lui Henry Knox);

praelum, prelum, praelo, prelo: tiparniță (*praelo* Sheldoniano paratur=pregătită la tiparnița Sheldoniană; timidi committere *praelo* non impressores audebant=tipografii timizi nu au îndrăznit să dea [cartea] la tiparniță);

recusa: tipărită (*recusa* Augustae Vindelicorum=tipărită la Augsburg);

reimpressa: retipărită (*reimpressa* Pragae=retipărită la Praga);

scutum: scut [semn] (apud Ioannem Petit-Pas, via Iacobaea, sub *scuto* Venetiarum=la librăria lui Jean Petit-Pas, strada St. Jacques, sub semnul venețienilor);

socius: asociat, partener (apud Ioannem Variscum&socios=în librăria lui Giovanni Varisco și asociații);

signum: semn (apud Michaëlem de Roigny, in via Iacobæa, sub *signo* Quatuor Elementorum=la librăria lui Michel de Roigny, str. St. Jacques, sub semnul Celor Patru Elemente);

successores: succesori, urmași (excudebant haeredes&*successores* Andreae Anderson=cartea [aceasta] a fost tipărită de moștenitorii și succesorii lui Andreas Anderson);

sumptus: cheltuiala, [pe] cheltuiala (*sumptibus* H. Maynardi=[tipărită] pe cheltuiala lui H. Maynard);

typographia, typographeus: tipografia (ex *Typographia* Apostolica Vaticana =din Tipografia Apostolică a Vaticanului; e *typographeo* Clarendoniano=la/în tipografia Clarendon);

typographus: tipograf (excudebat Joan. Hayes, celeberrimae Academiae *typographus*=John Hayes, tipograful celebrei Academii a tipărit [această carte];

typus: caracter de literă (e *typis* Thomae&Samuelis Green=[tipărită] cu caracterul de literă al lui Thomas și Samuel Green);

venundatur, venundantur: vândut (*venundatur* Parisiis in vico divi Iacobi sub Lilio Aureo=vândut la Paris în str. St. Jacques, sub [semnul] Crinului de Aur);

via: strada (apud Martinum Iuuenem, *via* S. Ioannis Laterranensis, ad insigne Serpentis=la librăria lui Martin Le Jeune, str. Saint Jean de Latran/Lateran, la semnul șarpelui);

vidua: văduva (ex Officina Plantiniana, apud *viduam*&filios Ioannis Moreti =din oficina Plantiniana, în librăria văduvei și fiilor lui Joannes Moretus).